

WAT STAAT ER OP HET SPEL?

Sociale ethiek
voor zorg en
welzijn

FONS KLAASE

Wat staat er op het spel?

Voor Helma en Gerda

Voor Ella

Voor Tim, 1990-2020

Wat staat er op het spel?

Sociale ethiek voor zorg en welzijn

Fons Klaase

uitgeverij | **C**
coutinho

bussum 2021

www.coutinho.nl/watstaaterophetspel

Je kunt aan de slag met het online studiemateriaal bij dit boek. Dit materiaal bestaat uit bijlagen, tips om verder te lezen en extra opdrachten.

© 2021 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor de readerregeling kan men zich wenden tot Stichting UvO (Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, www.stichting-uvo.nl). Voor het gebruik van auteursrechtelijk beschermd materiaal in knipselkranten dient men contact op te nemen met Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, www.stichting-pro.nl).

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Omslag: Coco Bookmedia, Amersfoort

Opmaak binnenwerk: Coco Bookmedia, Amersfoort

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten, wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

De personen op de foto's komen niet in de tekst voor en hebben geen relatie met hetgeen in de tekst wordt beschreven, tenzij het anders vermeld is.

ISBN: 978 90 469 0772 6

NUR: 741

Voorwoord

Het begeleiden van cliënten in het sociaal werk draait uiteindelijk om deze ene vraag: hoe kunnen we déze mens in déze situatie recht doen, tot zijn recht laten komen? (vgl. Van Ewijk, 2018)

In deze tijd van grote veranderingen voor het sociaal werk wordt sociale rechtvaardigheid (weer) steeds vaker genoemd als een belangrijke waarde binnen het sociaal werk. De aandacht gaat dan vaak vooral uit naar de samenleving en de structurele ongelijkheid daarbinnen, naar de bestaande maatschappelijke orde met zijn ongelijke machtsverhoudingen. Denk hierbij aan allerlei knelpunten, misstanden, onrechtvaardigheden waarvan cliënten last hebben. Juist als sociaal werkers kunnen wij op een heel concreet niveau sociaal onrecht signaleren en aan de kaak stellen. Dit doen we bijvoorbeeld door het opstellen van een zwartboek met verhalen van en over onze cliënten.

Goed sociaal werk houdt immers niet alleen rekening met de persoonlijke kwetsbaarheid van mensen met weinig hulpbronnen, maar heeft ook oog voor de mogelijkheid dat hun problematiek niet alleen aan hen als individu ligt, maar ook aan sociale uitsluiting, aan onrecht dat hun is aangedaan of aan de beperkte hoeveelheid kansen die ze – vaak in schril contrast met de ideologie van de gelijke kansen – in hun leven hebben gehad.

Sociaal onrecht is echter niet per definitie maatschappelijk onrecht. Op elk sociaal niveau kan sprake zijn van sociaal onrecht, sociale uitsluiting, achterstelling en kansarm-zijn: samenleving, gemeente, wijk, buurt, school, welzijnszorg (onder meer sociaal werk), gezondheidszorg, werk, vriendenkring, familie, gezin en partner.

Deze uitgave laat zien hoe we als sociaal werkers de waarde sociale rechtvaardigheid ook zouden kunnen verbinden met het microniveau van het sociaal werk, met de individuele begeleiding en ondersteuning van cliënten. En dan gaat het niet om het aan de kaak stellen van sociaal onrecht, maar om oog hebben voor mogelijk sociaal onrecht als – onbedoeld en ongewild – gevolg van het eigen agogisch handelen.

Dit boek richt zich vooral op het vaak vanzelfsprekende gebruik van wetenschappelijke psy-categorisering. De term 'psy' wordt hier gebruikt als verzamelteken voor wetenschappen als psychologie, pedagogie, orthopedagogie,

psychiatrie en criminologie. Denk aan psychiatrische categoriseringen als 'ASS', 'ADHD' of 'verzamelwoede', maar ook aan termen als 'kwetsbaar', 'beperkt zelfredzaam', 'weerstand', 'vermijdingsgedrag', 'beperkt zelfinzicht', 'beperkt ziekte-inzicht', 'gebrekkige impulsregulatie' en '(zorgwekkende) zorgmijder'.

Wat staat er op het spel?

Het gebruik van dergelijke labels kan heel helpend zijn, maar kan onze cliënten ook onrecht aandoen. Stel bijvoorbeeld dat een cliënt hoge schulden heeft. In hoeverre doen we haar dan onrecht aan door haar schuldenproblematiek (vooral) te zien als het resultaat van haar veronderstelde 'kwetsbaarheid', van haar individuele onvermogen om 'verantwoord' met geld om te gaan? Dit boek biedt een bepaalde werkwijze aan, een bepaalde vorm van moreel beraad om het vaak vanzelfsprekende gebruik van categoriserende taal met elkaar te bespreken en te onderzoeken. Dit doen we aan de hand van concrete praktijksituaties. De centrale vraag daarbij is:

**In hoeverre doen we cliënten voldoende recht
door het gebruik van categoriserende termen?
In hoeverre doen we hun daardoor juist onrecht
aan? En wat zou dit kunnen betekenen voor de
manier waarop we onze cliënten begeleiden?**

Aan de hand van de casusbesprekingen wordt heel concreet zichtbaar:

- wat er voor deze mens in deze situatie mogelijk op het spel staat;
- hoe we deze mens in deze situatie recht kunnen doen, tot zijn recht kunnen laten komen;
- hoe belangrijk menselijke waardigheid is bij het begeleiden en ondersteunen van mensen;
- hoe we een stem kunnen geven aan mensen die onvoldoende gehoord worden, onvoldoende als gesprekspartner gezien worden;
- hoe cliëntenproblematiek in de eerste plaats sociale afstemmingsproblematiek is;
- hoe daarom de relatie en de afstemming tussen cliënt en sociaal werker essentieel zijn voor ons beroep.

De politiek-maatschappelijke dimensie van het sociaal werk

De Griekse filosoof Socrates (469-399 v.C.) (zie hoofdstuk 11) deed in de stadstaat Athene op zijn manier aan politiek: politiek in de zin van het streven naar een goede, rechtvaardige inrichting van de polis, de stadstaat Athene. Hij deed dit niet in de volksvergadering, maar in zijn eigen praktijk. Socrates meende in zijn tijd op deze manier meer van nut te zijn voor de stadstaat dan door te spreken in het openbaar.

Met het oog op het goede leven en een rechtvaardige stadstaat beschouwde hij het als zijn morele plicht om zijn medeburgers aan te spreken en uit te vragen. Vanuit het besef van zijn eigen niet-weten richtte hij zich op het vermeende weten van zijn medeburgers. Hij wilde hen zich bewust laten worden van hun eigen vanzelfsprekendheden, vooroordelen en onwetendheid. Dit socratisch uitvragen is echter niet zonder risico. Hier is moed voor nodig: *parrèsia*. Parrèsia betekent hier: het vrijmoedig tegenspreken van vanzelfsprekendheden.

Ook met het oog op het goede leven en een rechtvaardige samenleving zijn er voor het moreel beraad dat in dit boek centraal staat, sociaal werkers nodig die de professionele moed hebben om hun collega's aan te spreken en uit te vragen. Ook nu gaat het om parrèsia, om het vrijmoedig tegenspreken van vanzelfsprekendheden. Terwijl het bij Socrates echter gaat om het uitvragen van ethische begrippen als moed en rechtvaardigheid, gaat het hier om het uitvragen van wetenschappelijke begrippen als vermijdingsgedrag en gebrekke impulsregulatie.

Het vanzelfsprekende gebruik van deze wetenschappelijke psy-categoriseren heeft zowel op micro- als op meso- en macroniveau gevolgen:

- Zoals gezegd kan het gebruik van deze categorisering en heel helpend zijn, maar cliënten ook onrecht aandoen.
- Deze categorisering en impliceren maatschappelijk dominante waarden-oriëntaties (mens- en maatschappijvisies, ideeën over het goede leven) (zie hoofdstuk 7). Daardoor bevestigt en versterkt het vanzelfsprekende gebruik hiervan – onbedoeld – de bestaande maatschappelijke orde met zijn ongelijke machtsverhoudingen. Een maatschappelijke orde waar juist cliënten van het sociaal werk vaak de dupe van zijn (zie bijlage 2 op de website bij dit boek). Op die manier kunnen ongelijke machtsverhoudingen zich in de taal weerspiegelen die wij in onze eigen micropraktijken gebruiken.

Door het constructief-kritische gebruik van deze categorisering en bevorderen we als sociaal werkers dan ook op twee manieren sociale rechtvaardigheid:

- Op directe wijze dragen we daaraan bij door het onrecht dat cliënten wordt aangedaan ten gevolge van het al te vanzelfsprekende gebruik van dergelijke labels concreet te verminderen. Zo kunnen we cliënten beter tot hun recht laten komen.
- Op indirecte wijze dragen wij daarmee ook bij aan het bevorderen van een meer rechtvaardige samenleving met minder ongelijke machtsverhoudingen.

Op deze manier doen wij, net als Socrates in de stadstaat Athene, in onze eigen micropraktijk aan politiek. Niet van bovenaf, maar van onderop. En zo kan de politiek-maatschappelijke dimensie van het sociaal werk zichtbaar en aan de orde gesteld worden in de manier waarop we onze cliënten ondersteunen en begeleiden. De aandacht voor het maatschappelijke zit dan in de aandacht voor het individuele.

Dankwoord

Graag wil ik iedereen bedanken die mij de afgelopen jaren kritisch, loyaal, bemoedigend, bezielend, begeistertend, inspirerend en vooral met een warm hart heeft ondersteund bij het schrijven van dit boek. In het bijzonder bedank ik Gerda, Ineke, Ton, Jasmijn en Erwin.

Fons Klaase

Utrecht, september 2020

Inhoud

Inleiding	15
Deel 1 Normativiteit	25
1 Normativiteit: een eerste verkenning	27
1.1 Normativiteit in het dagelijks leven: enkele kleine voorbeelden	27
1.2 Normativiteit in het sociaal werk: enkele aspecten	28
1.3 Normativiteit: normen, waarden, deugden en waardenoriëntaties	30
1.4 Moreel beraad: handelingsgericht en houdingsgericht	32
2 Normativiteit: normen en waarden	35
2.1 Normen	35
2.2 Waarden	38
2.3 Waarden en betekenis	40
2.4 Vrijheid: negatief en positief	46
3 Normativiteit: deugden	47
3.1 De deugdethiek van Aristoteles: de deugd als het juiste midden	48
3.2 De vier kardinale deugden uit de Griekse oudheid	51
3.3 De drie christelijke deugden	53
3.4 Enkele andere deugden	54
3.5 Geduld als deugd: een anekdote	54
3.6 De basishouding van een sociaal werker: een deugdelijke houding	55
4 Agogisch vakmanschap: de sociaal werker als normatieve professional	57
4.1 Verschillende soorten normen	57
4.2 Technisch-instrumentele en normatieve professionaliteit: doelgericht en menswaardig handelen	58
4.3 Agogisch vakmanschap: de verstrengeling van technisch-instrumentele en normatieve professionaliteit	59

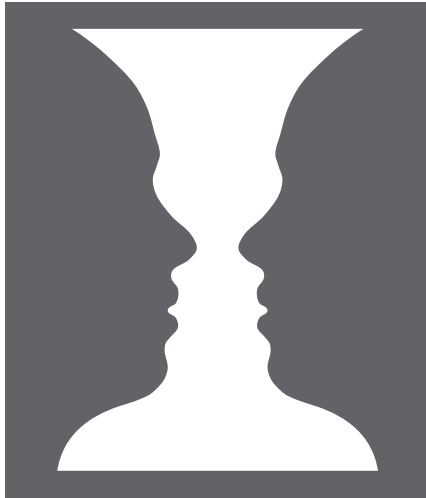
5	Waardenoriëntaties: mensbeelden/-visies en ideeën over het goede leven	63
5.1	Mens- en maatschappijvisies/-beelden	64
5.2	De gesel van het geluksideaal	65
5.3	Autonomie in drievoud: liberale, relationele en socratische autonomie	68
5.4	Visies op de mens en ideeën over het goede leven: enkele uitspraken op een rijtje	74
6	Waardenoriëntaties: maatschappijbeelden/-visies	77
6.1	Twee levensnarratieven	77
6.2	Het land van de vrijheid en het bemoeiland	78
6.3	Individuele vrijheid en sociale betrokkenheid	80
6.4	Wat is een goede samenleving? Over de vrije en de inclusieve samenleving	81
Deel 2	De socratisch-parrèsiastische werkwijze: de dubbele blik	83
7	De impliciete normativiteit van psy-categorisering	85
7.1	Twee korte verhalen	86
7.2	Expliciete en impliciete normativiteit	88
7.3	De kwetsbare en de kansarme/uitgesloten burger	88
7.4	Het gebruik van categoriserende termen: helpend én uitsluitend	90
7.5	Het individualiseren van cliëntenproblematiek	93
7.6	Een dubbele blik op cliënten: enkele voorbeelden van vaak vanzelfsprekende individualisering van cliëntenproblematiek	95
7.7	Iemand recht doen of onrecht aandoen?	99
7.8	Enkele kanttekeningen bij de term 'tekort'	100
8	De Gestaltswitch: een dubbele blik op cliënten	105
8.1	De dubbele blik als Gestaltswitch: de letterlijke blik	106
8.2	De dubbele blik als Gestaltswitch: de figuurlijke blik	109
9	De psy-blik en de hermeneutische blik op cliënten	113
9.1	De psy-blik en de hermeneutische blik	114
9.2	Sociale uitsluiting door het gebruik van psy-categorisering	115
9.3	De psy-blik: de mens als drager van eigenschappen	116
9.4	De hermeneutische blik: de mens als betekenisgever en actor	117

9.5	Psy-inzicht en hermeneutisch inzicht: twee manieren om mensen te begrijpen	118
9.6	Terug naar Bo	120
9.7	Op zoek naar alternatieve waardenoriëntaties	124
9.8	Terug naar meneer Nicholson: hoe verhouden mensen zich tot zichzelf?	127
10	Aanknopingspunten voor de socratisch-parrèsiastische werkwijze	129
10.1	Stichting X: machteloosheid binnen de hulpverlening	130
10.2	De strijd om de taal: het verzet, de klacht en de kritiek van de cliënt	132
10.3	Casus: Meneer ‘met autisme’	133
Deel 3	De socratisch-parrèsiastische werkwijze: het moreel beraad	139
11	Socratische parrèsia en professionele moed	141
11.1	De theorie van Michel Foucault over parrèsia	142
11.2	Professionele moed in het sociaal werk: een hedendaagse toepassing van socratische parrèsia	144
11.3	Parrèsiastische houding	144
11.4	Parrèsiastisch spreken als verbindend-confronterend tegenspreken	145
11.5	Professionele moed en de risico's	146
12	Het socratisch uitvragen van categorisering	149
12.1	Het socratisch uitvragen van categorisering	149
12.2	De socratische ‘stel dat’-benadering	151
12.3	De dialoog als sjabloon-dialoog	152
12.4	Casus: Bo, cliënt ‘met weerstand’	153
12.5	Richtlijnen voor het socratisch uitvragen	156
12.6	Casus: Eric, cliënt ‘met gebrekkige impulsregulatie’	157
12.7	Casus: Mevrouw Lebowski, cliënt ‘met vermijdingsgedrag’	161
13	Normatief-narratieve leerprocessen aan de hand van concrete praktijkproblemen	167
13.1	Narratieven zijn waardegeladen verhalen	168
13.2	Het invoegend bevragen: het verhelderen van een verhaal	170

13.3	Het uitvoegend bevragen: het verrijken van een verhaal	171
13.4	Het verhaal van de cliënt over zichzelf	172
14	Casusanalyse (1): de psy-blik en de hermeneutische blik	175
14.1	Casus: Eric, cliënt ‘met gebrekkige impulsregulatie’	176
14.2	Casusanalyse	177
14.3	Uitleg van de werkwijze bij het analyseren	180
14.4	Het verhelderen en verrijken van het eigen verhaal over de cliënt	185
14.5	Reacties van de deelnemers op de herschreven versie	188
14.6	De dubbele blik en de verleidelijkheid van eenduidigheid	190
15	Casusanalyse (2): de psy-blik en de hermeneutische blik	193
15.1	Casus: Monique, cliënt ‘met ADHD’	193
15.2	Casusanalyse	194
15.3	Het verhelderen en verrijken van het eigen verhaal over de cliënt	198
15.4	Reacties van de deelnemers op de herschreven versie	201
16	Casusanalyse (3): de psy-blik en de hermeneutische blik	205
16.1	Casus: Steven, cliënt ‘met agressieregulatieproblematiek’	205
16.2	Casusanalyse	206
16.3	Het verhelderen en verrijken van het eigen verhaal over de cliënt	209
16.4	Reacties van de deelnemers op de herschreven versie	211
17	Wat leren we van de casusanalyses?	215
17.1	De werkwijze bij het analyseren puntsgewijs	215
17.2	Wat leren we van de casusanalyses?	217
18	Het doel van dit moreel beraad	223
18.1	Moreel beraad: handelingsgericht en houdingsgericht	223
18.2	Het doel van dit moreel beraad	224
19	Het moreel beraad in schema	229
19.1	Het verloop van het moreel beraad	229
19.2	Het socratisch uitvragen, de casusbeschrijving en de langzame leesmethode	231
19.3	De rol van de gespreksleider, de inbrenger en de ‘gewone’ deelnemer	232

Deel 4 Tot slot	235
20 De dubbele blik en de ambivalentie van het agogisch vakmanschap	237
20.1 Het agogisch vakmanschap van de sociaal werker	237
20.2 De ambivalentie van ons agogisch vakmanschap	238
21 De meerduidige blik op cliënten en de eenduidige strijd om het discours	241
21.1 De strijd om het discours	242
21.2 De strategische strijd om het discours	243
21.3 De 'humane' strijd om het discours	243
21.4 Het inzicht en taalvermogen om zichzelf kenbaar te maken	245
22 Wat staat er op het spel?	249
22.1 De stem van de cognitieve deskundige	250
22.2 De stem van de sociaal werker	251
22.3 De beroepsidentiteit van de sociaal werker	252
22.4 De stem van de cliënt	253
22.5 Tot slot: de politiek-maatschappelijke dimensie van het sociaal werk	255
Literatuur	257
Register	259
Over de auteur	270

Inleiding

‘Je gaat het pas zien als je het doorhebt.’ (Johan Cruijff)

Het begeleiden van cliënten in het sociaal werk draait uiteindelijk om deze ene vraag: hoe kunnen we déze mens in déze situatie recht doen, tot zijn recht laten komen? (vgl. Van Ewijk, 2018)

Over deze vraag gaat dit boek. Maar laten we bij het begin beginnen. Allereerst twee korte verhalen over twee levens.

Ik heb geluk gehad. Hoewel enigszins gebutst door het leven voel ik mij nog steeds een geluksvogel. Geboren in 1951 ben ik als twee na jongste opgegroeid in een degelijk katholiek gezin met tien kinderen. Mijn vader en moeder hadden een kleine kruidenierszaak. Het was een arm, maar liefdevol bestaan. Al vroeg bleek ik ‘goed te kunnen leren’. Ik kreeg de kans om naar het gymnasium te gaan en daarna aan de universiteit te gaan studeren. Het is mij over het algemeen goed gegaan. Ik heb dit – eerlijk gezegd – nooit alleen maar of voornamelijk als mijn eigen verdienste ervaren.

Sommige mensen hebben minder geluk gehad. Een van de sociaal werkers die ik voor dit boek heb geïnterviewd, vertelde mij het volgende verhaal.

Casus: Meneer 'met verzamelwoede'

De woningbouwvereniging heeft technici ingehuurd om in elke flat van een flatgebouw een intercom te installeren. Bij meneer Cornelisse ontdekten ze dat er poepvlekken in de badkamer zitten en dat de woonkamer enorm vies is en dreigt dicht te slibben door hoog opgestapelde oude kranten en andere rommel. Deze meneer staat bij de instanties bekend als 'lastig tot zeer lastig'. Samen met het Sociaal Wijkteam zit de woningbouwvereniging in een buurtnetwerk. Zij vraagt aan het Sociaal Wijkteam of zij daar eens willen gaan kijken en er bij meneer op willen aandringen om zijn flat schoon te maken. Zo niet, dan laat de woningbouwvereniging dat zelf doen en zijn de kosten voor hem! De sociaal werker herinnert zich deze meneer van zeven jaar geleden en toen had de hulpverlening niet geholpen, zo zegt zij. Zij vermoedt dat bij hem sprake is van 'verzamelwoede'.

Zij gaat bij hem op huisbezoek en met enige moeite lukt het haar om binnen te komen. Maar als zij de boodschap van de woningbouwvereniging overbrengt, verzet hij zich daar heftig tegen. Zij ziet hem als een weliswaar 'lastige', maar ook 'kwetsbare' meneer. En zij beschouwt zijn sterke verzet als een vorm van begrijpelijke 'weerstand' tegen zo'n drastische ingreep in zijn leven. Op aandringen van de woningbouwvereniging wordt zijn flat uiteindelijk door de schoonmaakploeg van het Leger des Heils schoon gemaakt.

De sociaal werker krijgt van een collega te horen dat ze 25 jaar geleden al met deze meneer bezig waren geweest. En daarna nog verschillende malen. De interventies hadden – zo zegt hij – geen blijvend resultaat gehad.

Het sociaal werk komt op voor mensen die veel moeite hebben om zich staande te houden in het leven en adequaat te functioneren in een samenleving die erg complex is en veel van mensen vraagt (Van Ewijk, 2010). Goed sociaal werk houdt niet alleen rekening met de persoonlijke kwetsbaarheid van mensen met weinig hulpbronnen, maar heeft bovendien oog voor de mogelijkheid dat hun problemen niet alleen te wijten zijn aan hen als individu, maar ook aan sociale uitsluiting, aan het onrecht dat hun is aangedaan en aan de beperkte hoeveelheid kansen die ze in hun leven hebben gehad.

Doelgroep

Dit boek is bruikbaar voor de brede doelgroep van studenten en werkers in zorg en welzijn. De werkwijze die hier ontwikkeld wordt, kan monodisciplinair, maar ook interdisciplinair ingezet worden. Het boek richt zich echter in de eerste plaats op de beroepsgroep van sociaal werkers: op studenten hbo Social Work en sociaal werkers die al in de praktijk werken. De lezer wordt niet aangesproken in de je- of jullie-vorm, maar in de we-vorm. De inzet van dit boek is immers dat we met elkaar goed sociaal werk proberen te bevorderen in het licht van sociale rechtvaardigheid.

Het boek kan gebruikt worden na het eerste jaar van de bachelor en in de master en kan van pas komen bij vakken als filosofie, beroepsethiek en normatieve professionalisering. Het eerste deel zou ook al in het propedeusejaar gebruikt kunnen worden als een inleiding in beroepsethiek en als voorbereiding op het houden van een ‘gewoon’ moreel beraad.

In dit boek gaat het over sociale rechtvaardigheid in de dagelijkse praktijk van het sociaal werk, in de manier waarop we als sociaal werkers onze cliënten begeleiden. Hiermee wil ik een bijdrage leveren aan een beweging die al veel langer gaande is in het sociaal werk:

- het minder individualiseren van cliëntenproblematiek;
- het meer benadrukken van sociale rechtvaardigheid als belangrijke waarde binnen het sociaal werk;
- het (weer) meer naar voren halen van de politiek-maatschappelijke dimensie van het sociaal werk en van het handelen van de sociaal werker zelf.

Drie voorbeelden:

- De presentietheorie heeft steeds meer voet aan de grond gekregen in het sociaal werk. Deze theorie benadrukt dat mensen niet alleen kwetsbaar zijn, maar dat zij ook kwetsbaar gemaakt en gekwetst worden door maatschappelijke onverschilligheid, ‘door een weinig barmhartig beleid op de terreinen van arbeid, inkomen en huisvesting’, door ‘politiek beleid dat mensen vogelvrij verklaart, marginaliseert en rechteloos maakt’ (Baart & Carbo, 2013, p. 28 en 40).
- Ook de theorie van empowerment is binnen het sociaal werk een steeds grotere rol gaan spelen. Zij stelt dat de politiek-maatschappelijke dimensie een integraal onderdeel van het handelen van sociaal werkers zou moeten zijn (Omlo, 2013).
- Daarnaast speelt de groeiende invloed van de theorie van normatieve professionalisering een rol van betekenis. Normatieve professionalise-

ring richt zich op normatieve leerprocessen binnen professionele praktijken (Van Ewijk & Kunneman, 2013).

Ik sluit mij vooral aan bij dit laatste voorbeeld. In de loop van het boek zal steeds duidelijker worden wat normativiteit en normatieve leerprocessen inhouden.

Sociaal werk: sociale rechtvaardigheid in drievoud

Het uitgangspunt van dit boek is dat sociale rechtvaardigheid een zeer belangrijke waarde is binnen het sociaal werk. Er zijn ten minste drie manieren waarop we deze waarde in ons werk kunnen toepassen:

- 1 het *helpen* van mensen: het opvangen, ondersteunen en begeleiden van mensen die veel moeite hebben om zich staande te houden in de hedendaagse samenleving met haar ongelijke machtsverhoudingen;
- 2 het *aan de kaak stellen* van sociaal onrecht: het signaleren van belemmeringen, knelpunten, misstanden en onrechtvaardigheden die cliëntoverstijgend zijn;
- 3 het *aan de orde stellen* van mogelijk sociaal onrecht: het zichtbaar maken van bepaalde vanzelfsprekendheden en impliciete normativiteit in de eigen werkwijze.

Deze laatste manier staat centraal in dit boek. Nu eerst iets over de eerste twee.

Het helpen van mensen: het versterken van persoonlijke hulpbronnen

Allereerst betekent het bevorderen van sociale rechtvaardigheid in het sociaal werk dat we mensen die veel moeite hebben om zich staande te houden in deze complexe samenleving opvangen, ondersteunen en begeleiden. Deze ondersteuningstaak kun je omschrijven als het versterken van iemands persoonlijke hulpbronnen, die ook wel worden uitgedrukt in termen van iemands kapitaal: sociaal kapitaal (sociale relaties, netwerken), economisch kapitaal (geld, materiële bezittingen) en cultureel kapitaal (kennis, vaardigheden, opleiding). Zo zijn sommige mensen niet sociaal vaardig genoeg om binnen de sociale context waarin zij leven enigszins duurzame contacten te leggen. Daardoor dreigen zij in een sociaal isolement terecht te komen. Een sociaal werker zou zo iemand kunnen helpen om zijn sociaal en cultureel kapitaal te vergroten, oftewel iemand helpen om zijn sociale netwerk uit te breiden en zijn sociale vaardigheden te verbeteren.

Het aan de kaak stellen van sociaal onrecht: het vergroten van de maatschappelijke toegang tot maatschappelijke hulpbronnen

In de tweede plaats gaat het om de aloude signaleringstaak van het sociaal werk: het signaleren van belemmeringen, knelpunten, misstanden en onrechtvaardigheden die cliëntoverstijgend zijn. In het dagelijkse werk stuiten we geregeld op concreet aan te wijzen sociaal onrecht dat onze cliënten treft. In de hectiek van alledag schiet deze taak er vaak bij in, maar waar mogelijk stellen we dit sociaal onrecht aan de kaak, soms aan de hand van zwartboeken met concrete verhalen van en over cliënten.

Ook deze signaleringstaak kun je formuleren in termen van hulpbronnen. Cliënten worden vaak ‘mensen met weinig hulpbronnen’ genoemd. Maar dan gaat het niet alleen om persoonlijke, maar ook om maatschappelijke hulpbronnen, zoals onderwijs, werk, inkomen, huisvesting, gezondheidszorg en welzijnzorg. En ook al kent de huidige Nederlandse samenleving een formele gelijkheid voor iedereen in de zin van gelijke toegang tot die maatschappelijke hulpbronnen, in de praktijk is er vaak sprake van feitelijke ongelijkheid, ongelijke kansen en ongelijke toegang. Het bevorderen van sociale rechtvaardigheid betekent dan niet alleen het bevorderen van iemands persoonlijke toegang tot deze maatschappelijke hulpbronnen, maar ook de maatschappelijke toegang daartoe.

Een klein, maar vaak tot irritatie leidend voorbeeld is het invullen van formulieren voor bijvoorbeeld het aanvragen van huurtoeslag. Sociaal werkers die ik daarover sprak, geven aan dat die formulieren voor hun cliënten vaak veel te ingewikkeld zijn en dat zij dit al jaren bij de gemeente aanklaarten, maar dat daarmee niets gebeurt. De maatschappelijke toegang tot zo’n maatschappelijke hulpbron wordt hier dus door de gemeente niet vergroot. Wat sociaal werkers in arren moede zelf dan maar doen, is de cliënt helpen of ondersteunen bij het invullen, hiervoor een vrijwilliger inschakelen of iemands eigen netwerk erbij proberen te betrekken. Zo proberen zij in ieder geval iemands persoonlijke toegang tot deze maatschappelijke hulpbron te vergroten.

In het verlengde van deze signaleringstaak kan de term ‘sociale rechtvaardigheid’ echter ook verwachtingen wekken – mogelijk mede ondersteund door bezielende, eenduidige macrovisies op een rechtvaardige samenleving en de rol van het sociaal werk daarin – die we als sociaal werkers eenvoudigweg niet kunnen waarmaken. Denk hierbij aan de soms torenhoge verwachtingen en hemelbestormende ambities die in de tweede helft van de vorige eeuw

binnen de maatschappijkritische beweging en de politiserende hulpverlening te vinden waren.

Het aan de orde stellen van mogelijk sociaal onrecht: het constructief-kritische gebruik van bepaalde wetenschappelijke psy-categoriseringen

Als sociaal werkers kunnen we de waarde sociale rechtvaardigheid echter ook verbinden met onze eigen dagelijkse micropraktijk, met de manier waarop we onze cliënten ondersteunen en begeleiden (Klaase, 2017). Dan gaat het er niet om sociaal onrecht aan de kaak te stellen, maar om oog te hebben voor mogelijk sociaal onrecht als – onbedoeld en ongewild – gevolg van het eigen agogisch handelen. Het betreft dan met name het labelen van cliënten, het vaak vanzelfsprekende gebruik van bepaalde wetenschappelijke psy-categoriseringen. De term ‘psy’ gebruik ik hier als verzamelbegrip voor wetenschappen als psychologie, pedagogie, orthopedagogie, psychiatrie en criminologie.

Het gebruik van dergelijke labels kan heel helpend zijn, maar kan cliënten ook onrecht aandoen. Denk hierbij aan psychiatrische diagnoses als ‘autisme (ASS)’, ‘ADHD’ of ‘verzamelwoede’, maar ook aan lichtere categorisering en als ‘kwetsbaar’, ‘beperkt zelfredzaam’, ‘vermijdingsgedrag’, ‘weerstand’, ‘gebrekkige impulsregulatie’, ‘agressieregulatieproblematiek’, ‘gebrek aan zelfinzicht of ziekte-inzicht’ en ‘(zorgwekkende) zorgmijder’.

Dit boek laat zien hoe we door een constructief-kritisch gebruik van deze psy-categorisering en cliënten beter tot hun recht kunnen laten komen. Zo kunnen we in onze eigen manier van werken met cliënten op directe wijze sociale rechtvaardigheid bevorderen. En op indirecte wijze dragen we daarmee ook bij aan een meer rechtvaardige samenleving.

Stel bijvoorbeeld dat een cliënt zich heftig verzet tegen de diagnose ‘autisme (ASS)’. In hoeverre doen we deze cliënt onrecht aan door zijn verzet (vooral) te zien als begrijpelijke ‘weerstand’ tegen een deskundig vastgestelde, maar mogelijk pijnlijke waarheid over zichzelf?

En de cliënt die geregeld in woede uitbarst? In hoeverre doen we deze cliënt onrecht aan door zijn woede-uitbarstingen (vooral) toe te schrijven aan zijn ‘gebrekkige impulsregulatie’?

Casus: Ari

Sociaal werker Mo, 47 jaar, is begeleider van Ari, een jongeman van 23 jaar. Tijdens een teamoverleg met collega’s vertelt hij dat zijn cliënt nogal opvliegend van aard is en dat hij zichzelf hierdoor geregeld in de moeilijkheden brengt. Mo vindt dat heel naar en triest voor hem. ‘Soms reageert

hij zo heftig dat het wel lijkt alsof de hele wereld tegen hem samenspant!’ Hij legt zijn collega’s de vraag voor of er bij Ari mogelijk sprake is van een ‘gebrekkige impulsregulatie’ en of hij niet getraind zou moeten worden in het beter leren beheersen van zijn vaak heftige emoties. Misschien is het verstandig om hem in ieder geval te laten testen door de orthopedagoog die ze in huis hebben, zegt Mo.

Dit boek biedt een werkwijze aan om het vaak vanzelfsprekende gebruik van categoriserende taal in concrete praktijksituaties met elkaar te bespreken en te onderzoeken. De vraag daarbij is:

—

In hoeverre wordt cliënten recht gedaan dan wel
onrecht aangedaan met het gebruik van categoriserende
taal? En wat zou dit kunnen betekenen voor de
manier waarop we onze cliënten begeleiden?

—

De morele inzet van dit boek: wat staat er voor en volgens mij op het spel?

Maar voordat we dit verder gaan bekijken, vertel ik eerst kort iets over mezelf. Ik beschouw mijzelf als een professional in het sociale domein én als een betrokken en bezorgde schrijver/onderzoeker. Met dit boek wil ik een bijdrage leveren aan het bevorderen van goed sociaal werk. Zelf ben ik geen sociaal werker, maar wel heb ik meer dan dertig jaar lesgegeven aan sociaal-agogische opleidingen. Vooral via mijn deeltijdstudenten en de verhalen die zij al die jaren elke week naar de lessen meenamen, heb ik het beroep zelf en alle veranderingen daarin intensief leren kennen. Van dichtbij heb ik mogen meekijken hoe uitvoerders hun werk ervaren, wat zij daar makkelijk en moeilijk aan vinden, waar ze zich zorgen over maken, waar ze blij van worden en waar ze verontwaardigd over zijn. Zo ben ik in de loop der jaren sterk betrokken geraakt bij en ‘vergroeid’ met het sociaal werk.

Triestheid én onrechtvaardigheid

Mijn eigen zorgen over het sociaal werk zou ik willen uitdrukken in termen van sociale rechtvaardigheid. Rechtvaardigheid beschouw ik als een zeer belangrijke sociale waarde, die voor mij gaat om het verminderen van sociale ongelijkheid, om ‘het bevorderen dat mensen in onze samenleving tot hun recht komen’ (*Beroepsprofiel van de maatschappelijk werker*, 2006; *Beroepscode*

voor de sociaal werker, 2018). Het gaat om het insluiten van stemmen die uitgesloten worden, die niet kunnen of mogen spreken. Het gaat om ruimte maken voor de 'vreemde ander' (Kal, 2010). Het geven van voedsel (bijvoorbeeld via de Voedselbank) aan mensen die heel moeilijk rond kunnen komen, beschouw ik niet zozeer als een vorm van liefdadigheid, niet zozeer als een geven, maar veeleer als een teruggeven van datgene wat iemand rechtens toekomt, als een correctie van onrechtvaardige verhoudingen (Van Tongeren, 2013, p. 148). En daar waar het terecht is om op humane wijze te spreken over de triestheid van iemands bestaan, zou het soms ook terecht kunnen zijn om daarnaast een ander taalregister te gebruiken en te spreken over de onrechtvaardigheid in iemands bestaan.

Een schrijnende, maar treffende illustratie hiervan is te vinden in het artikel 'Versluiting en reproductie van geweld door de hulpverlening' (Van Besouw, 2014), dat gaat over een mevrouw die vanwege aanhoudende overlast uit haar woning gezet dreigt te worden. De vrouw is vijftig jaar en heeft al van jongs af aan met de hulpverlening te maken. 'Zij is een ongewenst kind. Haar moeder heeft geprobeerd haar te verdrinken toen ze een baby was' (Van Besouw, 2014, p. 97). Haar leven is een aaneenschakeling van triestigheden en in de hulpverlening staat zij bekend als een 'hopeloos geval'. Haar begeleidster verwoordt haar eigen bezieling om toch te knokken voor deze vrouw als volgt: 'Ik vind het triest dat mevrouw Bonje zo ongewenst op deze wereld is gekomen en door niemand echt geliefd is.' Van Besouw geeft aan dat in een dergelijke situatie ook plaats zou moeten zijn voor morele verontwaardiging: 'Ik vind het onrechtvaardig dat mevrouw Bonje zo ongewenst op deze wereld is gekomen en door niemand wordt geliefd (...) en dat zij nu weer als ongewenst uit haar huis gezet dreigt te worden' (Van Besouw, 2014, p. 98). Zij stelt dat het werken met slachtoffers 'een overtuigende morele stellingname' vereist. In de rest van het artikel werkt zij dit op indrukwekkende wijze uit.

De hoofdlijn van dit boek

De triestheid van én de onrechtvaardigheid in iemands bestaan: dit boek maakt het tweede zichtbaar zonder het eerste te laten verdwijnen. Het laat zien hoe we sociale rechtvaardigheid zouden kunnen bevorderen door in onze eigen manier van werken (1) eerst bepaalde vanzelfsprekendheden, bepaalde impliciete normativiteit in deze werkwijze zichtbaar te maken en (2) deze vervolgens waar nodig aan de orde te stellen. Zoals gezegd gaat het hierbij met name om het vaak vanzelfsprekende gebruik van categoriserende taal in concrete praktijksituaties.

Gelet op wat ik hiervoor over mezelf heb geschreven is het, neem ik aan, wel duidelijk dat ik niet iemand ben die van buitenaf kritisch naar het sociaal werk kijkt en zegt: ‘Wat jullie doen, is niet goed!’ De Nederlandse filosoof Hans Achterhuis deed dat eertijds wel in *De markt van welzijn en geluk* (1982). In dat boek laat hij zich zeer kritisch uit over wat toentertijd nog ‘welzijns-werk’ werd genoemd en lanceert hij de berucht geworden disciplinerings-these:

‘Jullie denken wel mensen te helpen, maar eigenlijk/feitelijk zijn jullie mensen aan het disciplineren, aan het invoegen in de bestaande maatschappelijke orde met zijn ongelijke machtsverhoudingen.’

Voor Achterhuis (1982) was het helpen van cliënten door professionals in professionele praktijken dan ook bij voorbaat verdacht.

Als professional die nauw betrokken is bij het sociaal werk wil ik in ieder geval voldoende recht doen aan wat sociaal werkers zelf beogen te doen, namelijk het zo goed mogelijk ondersteunen van mensen die moeite hebben om zich staande te houden in deze complexe en zeer veeleisende samenleving. Maar juist van daaruit wil ik ook mijn zorgen en bezorgdheid over het sociaal werk delen. Dus niet: ‘Wat jullie doen, is niet goed!’ Maar: ‘Wij zijn allemaal oprecht bezig om goed sociaal werk voor elkaar te krijgen. Maar wat wij als sociale professionals doen, brengt ook andere dingen teweeg dan we beogen. En dat leg ik jullie indringend voor!’

De vraag is in hoeverre we cliënten voldoende recht doen door het gebruik van categoriserende termen of hun daardoor juist onrecht aandoen. Dit is geen cognitieve vraag, geen vraag naar kennis. Het is een normatieve vraag, een vraag naar de achterliggende normativiteit van het gebruik van categoriserende termen. Deze normativiteit wordt in de vier delen hierna besproken.

Deel 1 Normativiteit

Dit deel is als inleiding op het thema normativiteit een noodzakelijke voorbereiding op de rest van het boek. Het is echter ook te gebruiken als een op zichzelf staand geheel, namelijk als een inleiding in beroepsethiek en een voorbereiding op het houden van een ‘gewoon’ moreel beraad.

De term ‘normativiteit’ verwijst naar normen, waarden, deugden en waardenoriëntaties. Deze thema’s zullen we in deel 1 nader bekijken. Daarnaast zullen we hier thema’s aanstippen die in deel 2 en 3 een belangrijke rol spelen.

Over de onderwerpen die in deel 1 behandeld worden, valt uiteraard nog veel meer te zeggen dan in dit boek vermeld staat. Ik heb dan ook niet geprobeerd om volledig te zijn, wel om het thema normativiteit zo te behandelen dat het ten dienste staat van de delen 2, 3 en 4.

Deel 2 De socratisch-parrèsiasische werkwijze: de dubbele blik

Deel 2 en 3 behandelen een specifieke vorm van moreel beraad: moreel beraad volgens de socratisch-parrèsiasische werkwijze. We bouwen hier voort op het thema normativiteit, dat in deel 1 besproken is. In deel 2 en ook in 3 staat een specifieke vorm van normativiteit centraal: de impliciete normativiteit van categorisering en als ‘verzamelwoede’, ‘vermijdingsgedrag’, ‘weerstand’ en ‘gebrekkige impulsregulatie’. De vraag is hoe we deze impliciete normativiteit (1) zichtbaar kunnen maken en (2) aan de orde kunnen stellen. In deel 2 wordt de impliciete normativiteit zichtbaar gemaakt met behulp van de daar ontwikkelde dubbele blik op mensen: de psy-blik en de hermeneutische blik.

Deel 3 De socratisch-parrèsiasische werkwijze: het moreel beraad

In deel 3 zullen we deze impliciete normativiteit aan de orde stellen aan de hand van een moreel beraad volgens de ‘socratisch-parrèsiasische werkwijze’. In de 4e eeuw v.C. stelde de Griekse filosoof Socrates in de stadstaat Athene de vanzelfsprekendheden van zijn medeburgers aan de orde. Vanuit het besef van zijn eigen onwetendheid richtte hij zich op hun vermeende weten. Hij wilde de burgers van Athene zich bewust laten worden van hun eigen niet-weten, hun eigen vanzelfsprekendheden en vooroordelen. Hier was moed voor nodig: ‘parrèsia’. Parrèsia betekent hier: vrijmoedig tegenspreken. De socratisch-parrèsiasische werkwijze behelst dus: het vrijmoedig tegenspreken van vanzelfsprekendheden, van wat vaak vanzelf spreekt.

Deel 4 Tot slot

In deel 4 werken we enkele thema’s uit die als achtergrond dienen voor het moreel beraad en daar een extra verdieping aan geven. In het laatste hoofdstuk keren we terug naar de titel van het boek: Wat staat er op het spel?

Online studiemateriaal

Op www.coutinho.nl/watstaaterophetspel vind je het online studiemateriaal bij dit boek. Dit materiaal bestaat uit:

- bijlagen
- tips om verder te lezen
- extra opdrachten